

**O'ZBEK TILIDA RAVISH VA KO'MAKCHILARNING
FUNKSIONAL-SEMANTIK MUNOSABATI: GRAMMATIK VA
SINTAKTIK XUSUSIYATLARI**

Nasriyeva Sadokat Farxodovna

Samdchti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-kurs

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida ravish va ko'makchilarning funksional-semantik munosabati, ularning grammatik tabiati hamda gap tarkibidagi sintaktik vazifalari tahlil qilinadi. Ravishning mustaqil so'z turkumi sifatidagi xususiyatlari, ko'makchining yordamchi so'z turkumiga mansubligi va ushbu birliklarning ma'no ifodalashdagi o'ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ravish va ko'makchilarning ayrim holatlarda ma'no jihatdan yaqinlashishi, ravishlashuv va ko'makchilik xususiyatlarining yuzaga kelishi masalalariga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda ravish va ko'makchilarning semantik, morfologik hamda sintaktik belgilari qiyosiy asosda o'rganilib, ularning o'zbek tilining grammatik tizimidagi o'rni aniqlashtiriladi.

Kalit so'zlar: ravish, ko'makchi, mustaqil so'z turkumi, yordamchi so'z turkumi, funksional-semantik munosabat.

Kirish

O'zbek tilining grammatik tizimida so'z turkumlari o'zining morfologik, semantik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Shu bilan birga, til taraqqiyoti jarayonida ayrim so'zlar o'zining dastlabki grammatik xususiyatlarini o'zgartirib, boshqa turkumga xos vazifalarni bajarishi mumkin. Bunday hodisa so'z turkumlari o'rtasidagi funksional-semantik munosabatlarni o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Ravish va ko'makchi o'zbek tilida grammatik jihatdan turli guruhlariga mansub birliklardir. Ravish mustaqil so'z turkumi sifatida harakat-holatning belgisini, uning bajarilish tarzi, payti, o'rni, darajasi yoki sababini bildiradi. Ko'makchi esa mustaqil ma'noli so'zlar bilan birikib, ular o'rtasidagi turli grammatik-semantik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ravish va ko'makchi o'rtasidagi munosabat, avvalo, ularning ma'no va vazifa jihatidan ayrim nuqtalarda yaqinlashishi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim ravishlar gapda munosabat ifodalovchi birlik sifatida namoyon bo'lishi, ayrim ko'makchi birliklar esa ravishga xos ma'nolarni shakllantirishi mumkin. Shu sababli mazkur birliklarning chegaralarini belgilash o'zbek tili grammatikasi uchun muhim masalalardan biridir.

Asosiy qism

1. Ravishning grammatik tabiati

Ravish o'zbek tilidagi mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lib, asosan fe'l tomonidan ifodalangan harakat yoki holatning belgisini bildiradi. U ish-harakatning qanday, qachon, qayerda, qay darajada yoki qanday sabab bilan amalga oshirilganini ko'rsatishi mumkin.

Ma'no jihatidan ravishlar bir necha guruhga ajratiladi. Holat ravishlari harakatning bajarilish tarzini bildiradi: tez, sekin, piyoda, birdan. Payt ravishlari harakatning vaqtini ko'rsatadi: hozir, kecha, bugun, ertaga. O'rin ravishlari harakatning bajarilish o'rniga ishora qiladi: yuqorida, pastda, oldinda, tashqarida. Daraja-miqdor ravishlari esa belgining yoki harakatning miqdorini ifodalaydi: juda, nihoyatda, ancha, sal.

Ravishning muhim belgilaridan biri uning gapda ko'pincha hol vazifasida kelishidir. Masalan: Talaba topshiriqni tez bajardi. Ushbu gapda tez so'zi harakatning bajarilish tarzini bildirib, fe'lga bog'langan.

Ravishlar boshqa so'z turkumlaridan shakliy va ma'noviy jihatdan farq qilsa-da, ayrim birliklar nutq jarayonida boshqa turkumlarga xos vazifalarni bajarishi mumkin. Bu holat ravishlarning funksional imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

2. Ko'makchining grammatik xususiyatlari

Ko'makchi o'zbek tilidagi yordamchi so'z turkumiga kiradi. U mustaqil holda to'liq lug'aviy ma'no ifodalashdan ko'ra, boshqa so'zlar bilan birikib, ular o'rtasidagi munosabatni yuzaga chiqaradi. Ko'makchilar sabab, maqsad, vosita, yo'nalish, payt, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalashda muhim grammatik vosita hisoblanadi.

O'zbek tilida uchun, bilan, kabi, singari, sari, tomon, qadar, haqida, to'g'risida, sababli, tufayli, orqali kabi ko'makchilar keng qo'llanadi.

Masalan:

Vatan uchun xizmat qilish — sharaflı burch.

U do'sti bilan maktabga bordi.

Boladek quvondi.

Birinchi gapda uchun maqsad yoki manfaat munosabatini, ikkinchi gapda bilan birgalik ma'nosini, uchinchi gapda -dek shakli esa o'xshatish munosabatini ifodalamoqda.

Ko'makchilar odatda o'zidan oldingi mustaqil so'z bilan birikib, ko'makchili birikma hosil qiladi. Bunday birikmalar gapda turli sintaktik vazifalarni bajarishi mumkin.

3. Ravish va ko'makchilarning funksional-semantik munosabati

Ravish va ko'makchilar turli so'z turkumlariga mansub bo'lishiga qaramay, ayrim semantik munosabatlarni ifodalashda bir-biriga yaqinlashadi. Ayniqsa, o'rin, payt, sabab, maqsad va tarz ma'nolarining ifodalanishida bunday yaqinlik ko'zga tashlanadi.

Masalan, oldin, keyin, ilgari, avval kabi birliklar ayrim kontekstlarda ravish sifatida harakatning paytini bildiradi:

U oldin keldi.

Men bu voqeani avval eshitganman.

Biroq shu birliklar ayrim sintaktik qurilmalarda boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishib, ko'makchilik xususiyatini namoyon qilishi mumkin:

Darsdan keyin uchrashamiz.

Majlisdan oldin talabalar yig'ildi.

Bu misollarda keyin va oldin birliklari o'zidan oldingi ot bilan bog'lanib, vaqt munosabatini ifodalovchi qurilma hosil qilmoqda. Demak, birlikning qaysi so'z turkumiga mansubligini aniqlashda faqat uning lug'aviy shakliga emas, balki gapdagi funksiyasiga ham e'tibor berish zarur.

4. Ravishlashuv va ko'makchilik hodisasi

Tilshunoslikda bir so'z turkumiga mansub birlikning boshqa turkum vazifasini bajarishi transpozitsiya hodisasi bilan bog'liq. O'zbek tilida bunday jarayonlar so'zlarning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ayrim ravishlar ot, olmosh yoki boshqa birliklar bilan munosabatga kirishib, ko'makchiga yaqin vazifada qo'llanadi. Bunda ularning mustaqil lug'aviy ma'nosi zaiflashib, grammatik munosabat ifodalash xususiyati kuchayadi.

Masalan:

Uning oldida katta mas'uliyat turibdi.

Uy oldida mashina bor.

Bu kabi birikmalarda oldida shakli makon munosabatini ifodalab, birikmaning boshqa qismlari bilan grammatik jihatdan chambarchas bog'lanadi.

Shuningdek, orqali, sababli, tufayli, haqida, to'g'risida kabi birliklar ham mustaqil lug'aviy birliklardan grammatiklashgan ko'makchilarga o'tish jarayonlarini ko'rsatadi. Bu hodisa o'zbek tilida grammatik vositalarning shakllanishi va rivojlanishi doimiy jarayon ekanligini ko'rsatadi.

5. Sintaktik xususiyatlari

Ravishning asosiy sintaktik vazifasi hol bo'lib, u ko'pincha fe'lga bog'lanadi:

Sportchi tez yugurdi.

Talabalar topshiriqni puxta bajardilar.

Ko'makchi esa mustaqil so'z bilan birikib, turli sintaktik munosabatlarni shakllantiradi:

Do'stim bilan suhbatlashdim.

Imtihon uchun tayyorlandim.

Ustoz kabi fikrlashga harakat qildi.

Ravish va ko'makchining sintaktik farqi shundaki, ravish gapda mustaqil sintaktik birlik sifatida ishtirok etishi mumkin, ko'makchi esa odatda boshqa so'zga bog'langan holda qo'llanadi. Shuning uchun ularning gapdagi vazifasini

aniqlashda soʻzning qaysi birlik bilan munosabatga kirishayotgani, qanday maʼno ifodalayotgani va gapda qanday sintaktik rol bajarayotgani muhimdir.

6. Ravish va koʻmakchilarni farqlash mezonlari

Ravish va koʻmakchini farqlashda uchta asosiy mezon muhim ahamiyatga ega: semantik, morfologik va sintaktik mezonlar.

Semantik mezon asosida birlikning qanday maʼno ifodalashi aniqlanadi. Ravish, odatda, harakat yoki holatning belgisini bildiradi. Koʻmakchi esa ikki yoki undan ortiq birlik oʻrtasidagi grammatik munosabatni ifodalaydi.

Morfologik mezon birlikning shakliy xususiyatlariga asoslanadi. Ravish mustaqil soʻz sifatida qoʻllana oladi, koʻmakchi esa koʻpincha boshqa soʻz bilan birikib keladi.

Sintaktik mezon esa birlikning gapdagi vazifasini aniqlashga xizmat qiladi. Ravish koʻpincha hol vazifasida keladi, koʻmakchi esa oʻzi bogʻlangan soʻz bilan birgalikda sintaktik birlikni tashkil etadi.

Shu jihatdan qaralganda, ravish va koʻmakchilar oʻrtasidagi chegara faqat tashqi shakl asosida emas, balki kontekst, maʼno va sintaktik vazifa asosida belgilanadi.

Xulosa

Oʻzbek tilida ravish va koʻmakchilar grammatik tizimning oʻziga xos birliklari boʻlib, ular mustaqil va yordamchi soʻz turkumlari sifatida farqlanadi. Ravish asosan harakat-holatning belgisini ifodalab, gapda hol vazifasini bajaradi. Koʻmakchi esa mustaqil soʻzlar oʻrtasidagi turli grammatik-semantik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, ravish va koʻmakchi oʻrtasidagi munosabat ayrim chegaradosh birliklar misolida yanada murakkablashadi. Oldin, keyin, tomon, tashqari, orqali singari birliklarning turli kontekstlarda turlicha funksional xususiyat namoyon qilishi soʻz turkumlarini faqat lugʻaviy maʼno asosida tasniflash yetarli emasligini koʻrsatadi.

Ravish va koʻmakchilarning funksional-semantik munosabatini oʻrganishda ularning semantik mazmuni, morfologik shakli, sintaktik vazifasi hamda kontekstdagi qoʻllanishini birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv oʻzbek tilidagi grammatik birliklarning chegaralari va oʻzaro munosabatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Mahmudov N. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. — Toshkent: Oʻqituvchi, 2008.
2. Hojiyev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfemikasi va soʻz yasalishi. — Toshkent: Fan, 2010.
3. Mengliyev B. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. — Toshkent: Tafakkur boʻstoni, 2018.

O‘ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.

